

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

СТРУКТУРА ОБРАЗУ "Я У СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ" ЮНАКІВ, ЩО ПЕРЕЖИЛИ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

Дипломна робота з психології
(освітньо-кваліфікаційний рівень «Магістр»)
студентки **6** курсу **62** групи
галузі знань:
0301 Соціально-політичні науки
напряму підготовки:
8.03010201 Психологія
Катерини Сергіївни Козюк

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент **Н.Ф. Портницька**

Рецензент: кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри викладання спеціальних
дисциплін
Житомирського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
О.М. Шуневич

Житомир – 2014

Допущено до захисту
протокол засідання кафедри соціальної та практичної психології
№ _____ від «___» _____ 2014 року

Оцінка:

Національна
шкала: _____

Кількість балів: _____

ECTS: _____

Члени комісії:

_____ *Каліна Н.Ф.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ *Ніколаєнко С.М.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ *Портницька Н.Ф.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ *Тичина І.М.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ *Загурська І.С.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ *Гречуха І.А.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОБРАЗУ Я У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	9
1.1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку самосвідомості у юнацькому віці	9
1.1.1. Загальні тенденції розвитку самосвідомості з позиції вітчизняної та зарубіжної психології	9
1.1.2. Чинники розвитку самосвідомості у юнацькому віці.....	13
1.2. Формування образу Я у сімейних стосунках у юнацькому віці	17
1.2.1. Структура, чинники формування та динаміка образу Я у юнацькому віці	17
1.2.2. Особливості сімейних стосунків у юнацькому віці у батьківській та у власній сім'ї.....	25
1.2.3 Чинники побудови образу сім'ї у юнацькому віці	31
1.3. Структура образу «Я у сімейних стосунках».....	38
1.3.1. Вплив розлучення батьківської сім'ї на формування Я-концепції юнаків	38
1.3.2. Теоретична модель образу «Я у сімейних стосунках»	42
Висновки до Розділу I.....	45
РОЗДІЛ II ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ОБРАЗУ «Я У СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ» ЮНАКІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	Помилка! Закладку не визначено.
2.1. Проблема дослідження образу «Я у сімейних стосунках» у юнацькому віці	Помилка! Закладку не визначено.
2.1.1. Індивідуальна свідомість як об'єкт психосемантичного дослідження. Помилка! Закладку не визначено.	
2.1.2. Принципи та методи дослідження структури образу «Я у сімейних стосунках».....	Помилка! Закладку не визначено.
2.2. Процедура дослідження структури образу «Я у сімейних стосунках» юнаків, що пережили розлучення батьків.....	Помилка! Закладку не визначено.
2.2.1. Організація та процедура дослідження структури образу «Я у сімейних стосунках» методом асоціативного експерименту Помилка! Закладку не визначено.	
2.2.2. Вимоги та процедура застосування семантичного диференціалу у вивченні образу «Я у сімейних стосунках» у юнацькому віці Помилка! Закладку не визначено.	
Висновки до Розділу II	Помилка! Закладку не визначено.
РОЗДІЛ III СТРУКТУРА ОБРАЗУ «Я У СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ» У СВІДОМОСТІ ЮНАКІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	Помилка! Закладку не визначено.
3.1. Структура образу «Я у сімейних стосунках» у свідомості юнаків, з повних сімей	Помилка! Закладку не визначено.

3.1.1. Образ сім'ї у свідомості юнаків, що виховувалися у повних сім'ях **Помилка! Закладку не визначено.**

3.1.2. Реконструкція образу «Я у сімейних стосунках» юнаків з повних сімей **Помилка! Закладку не визначено.**

3.2. Структура образу «Я у сімейних стосунках» у свідомості юнаків, з неповних сімей Помилка! Закладку не визначено.

3.2.1. Образ сім'ї у свідомості юнаків, що виховувалися у неповних сім'ях **Помилка! Закладку не визначено.**

3.2.2. Реконструкція образу «Я у сімейних стосунках» юнаків з неповних сімей **Помилка! Закладку не визначено.**

3.2. Порівняльний аналіз структури образу «Я у сімейних стосунках» юнаків з повних та неповних сімей. Помилка! Закладку не визначено.

Висновки до Розділу III Помилка! Закладку не визначено.

ВИСНОВОК 47

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 50

ДОДАТКИ Помилка! Закладку не визначено.

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку суспільства до важливих наукових і практичних проблем належить широке коло проблем побудови ефективних і міцних сімейних стосунків, основа яких закладається у батьківській родині. Тенденція до зростання кількості розлучень робить актуальним пошук шляхів зміцнення сім'ї через формування у майбутнього подружжя адекватних уявлень про сім'ю та своє місце у ній.

У підлітковому і юнацькому віці починає формуватися система соціально-моральних самооцінок, завершуючи процес створення "Образу Я" (Р. Бернс, А.А. Бодальов, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, А.В. Петровський).

В сучасній психологічній науці серед найважливіших психологічних утворень особистості виділяється її "Я-концепція"-складна динамічна система уявлень людини про саму себе (А.А. Бодальов, А.В. Петровський, В.В. Столін). Складний і тривалий процес становлення Я-концепції включає самовизначення особистості, регулює її поведінку, сприяє вирішенню задач та підготовки до майбутнього життя та професійної діяльності. Позитивне ставлення до себе, до інших, наявність мети та цілей спрямовують активність особистості до майбутніх подій, які в теперішньому вже визначають поведінку і діяльність людини, обумовлюють розвиток її відносин з оточуючою дійсністю (І.С. Кон, А.В. Петровський, Т. Сольська). Гармонійність різних аспектів образу «Я», є тією життєдайною та рушійною силою, яка формує потенціал подальшого життя.

Дослідження сім'ї та шлюбу у психологічних дослідженнях стосуються соціально-психологічних аспектів спілкування в сім'ї і їх ролі у процесі формування особистості (Б.П. Паригін, А.Г. Харчев, В.М. Родіонов); емоційного ставлення в сім'ї (З.І. Файнбург) та їх вплив

на стабілізацію внутрішньо-сімейних відносин, умови стійкості сім'ї (Ю.Г. Юркевич).

Проблема дитячо-батьківських стосунків і їх вплив на розвиток дитини неодноразово розглядалася в роботах вітчизняних і зарубіжних психологів і психотерапевтів (Дж. Роджерс, М. Кляйн, В. В. Столін, та ін.). Проблеми сімейних стосунків у західній психології вивчаються у контексті взаємозв'язку особистості і суспільства (З. Фрейд), соціокультурних функцій і ролей (Є. Вестермарк, Б. Маліновський), емоційної близькості (Ф. Ле Пле). Проблема формування Я-концепції у юнацькому віці (Р. Бернс, А.А. Бодальов, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Г. Крайг, А.В. Петровський)

Дослідження проблеми впливу розлучення батьків на особистість дітей беруть свій початок у працях Ю. Валлерштейн, Д. Келлі, О. Максимовича, Н. Малярової, С. Нартової-Бочавер. У наукових доробках широко висвітлені особливості впливу дестабілізованих стосунків між батьками на особистість дитини (Т. Алексеєнко, М. Буянов, А. Добрович, В. Сатір, В. Юстіцкіс). Особливості батьківсько-дитячих взаємин, зміни в життєдіяльності дитини після розлучення розглядалися психологами К. Аронс, Н. Башкіровою, С. Вальпер, Д. Відрою, Г. Фігдором та іншими.

Однак, недостатньо висвітлені питання впливу батьківської сім'ї на формування уявлення про себе у сім'ї в юнацькому віці. Зокрема відсутні емпіричні дослідження впливу кризових батьківських стосунків на формування я-концепції у свідомості юнаків, зумовили вибір теми нашого дослідження: **«Структура образу "Я у сімейних стосунках" юнаків, що пережили розлучення батьків»**

Об'єкт дослідження: самосвідомість у юнацькому віці

Предмет дослідження: структура образу "Я" юнаків, що пережили розлучення батьків

Мета дослідження: здійснити порівняльний аналіз структури образу «Я у сімейних стосунках» юнаків з повних сімей та юнаків, що пережили розлучення батьків.

Гіпотеза дослідження образ «Я у сімейних стосунках» у юнаків, які пережили розлучення батьків, буде більш конфліктним за змістовими та емоційними компонентами, ніж у юнаків, які мали повну сім'ю.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу з проблеми формування індивідуальної самосвідомості та особливостей дитячо-батьківських стосунків у юнацькому віці, розвитку Я-концепції у юнацькому віці.
2. Дослідити образ «Я у сімейних стосунках» у свідомості юнаків з повних та неповних сімей.
3. Здійснити порівняльний аналіз уявлень образу «Я у сімейних стосунках» юнаків з повних та неповних сімей.

Методологічні та теоретичні основи дослідження:

Методологічною основою дослідження стали вихідні положення про формування особистості та самосвідомості юнаків (Л.І.Божович, Л.С.Виготський, І.С.Кон, Г.С.Костюк, Д.І.Фельдштейн); проблему формування Я-концепції у юнацькому віці (Р.Бернс, А.А.Бодальов, І.В.Дубровіна, І.С.Кон, Г.Крайг, А.В.Петровський та ін.); вплив батьківських відносин на формування уявлень про сімейні стосунки у дитини (Є.Г. Ейдемиллер, Я.Л.Коломинський, А.О.Реан, В.В.Юстицькіс); впливу розлучення батьків на особистість дітей (Ю.Валлерштейн, Д.Келлі, О.Максимовича, Н.Малярової), особливості впливу дестабілізованих стосунків між батьками на особистість дитини (Т.Алексеєнко, А.Добрович, В.Сатір, В.Юстицькіс), ефективність психосемантичних методів при дослідженні самосвідомості (Ч.Осгуд, В.Ф.Петренко).

Методи та організація дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення наукових джерел; для дослідження основних тенденцій побудови структури образу «Я у сімейних стосунках» у юнацькому віці використано асоціативний експеримент, для визначення загальних тенденцій сприймання юнаками з різним досвідом батьківських стосунків – спрямований асоціативний експеримент, факторне моделювання свідомості (образ «Я у сімейних стосунках»).

У дослідженні взяло участь 26 осіб юнацького віку, студенти 1-5 курсів, в тому числі 13 з повних сімей та 13 осіб, що пережили розлучення батьків. Дослідження проходило протягом 2013 року на базі соціально-психологічного факультету ЖДУ ім. І. Франка.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше було розглянута проблема структури образу «Я у сімейних стосунках» осіб юнацького віку з повних сімей та юнаків, які пережили розлучення батьків.

Надійність і вірогідність забезпечувалось репрезентативністю вибірки (26 осіб), застосуванням методів релевантних меті та завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу.

Апробація роботи: участь у всеукраїнській науково-практичній конференції «Практична психологія освіти ХХІ століття: проблеми та перспективи». м. Умань, 20-21 травня 2014 року.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОБРАЗУ Я У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку самосвідомості у юнацькому віці

1.1.1. Загальні тенденції розвитку самосвідомості з позиції вітчизняної та зарубіжної психології

Центральним системним новоутворенням юнацького віку є розвиток якісно нового рівня самосвідомості (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін). Аналізуючи підходи до визначення самосвідомості І.С. Кон спирається на розуміння В.С.Мерлина про самосвідомість як складну психологічну структуру, що включає в себе як особливі компоненти, по-перше, усвідомлення своєї тотожності, по-друге, усвідомлення свого власного "я" як активного, діяльного початку, по-третє, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей, і, по-четверте, певну систему соціально-моральних самооцінок [29].

На думку, О.Г.Спіркіна самосвідомість це усвідомлення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого положення в суспільстві. Самосвідомість рефлексивна з її допомогою людей оцінює себе, своє місце в житті й суспільстві, свої вчинки [29].

Основним психологічним надбанням юнацького віку є відкриття свого неповторного внутрішнього світу, індивідуальності своєї особистості, формування уявлень про себе, як про цілісну особистість [29].

Ці вияви самосвідомості полягають у тому, що юнак починає сприймати свої переживання та емоції не як зовнішній вияв подій, а як певний етап свого внутрішнього «Я», усвідомлює свою унікальність, несхожість з іншими.

Проблема самосвідомості в загальнотеоретичному та методологічному аспектах про становлення самосвідомості в контексті загальної проблеми розвитку особистості у юнацькому віці висвітлена у

роботах Б.Г. Ананьева, Л.І. Божович, А.Н. Леонтьева, С.Л. Рубінштейна, В.В. Століна О.Г.Спіркіна [40].

У працях Л.І. Божович аналізується психологічна природа самовизначення, потреба в якому виникає на межі старшого підліткового віку і ранньої юності. Авторка обґрунтовує необхідність виникнення цієї потреби логікою особистісного і соціального розвитку особистості, зазначає, що потреба в самовизначенні розглядається як потреба в формуванні певної смислової системи, в якій об'єднуються уявлення про світ і про самого себе, йде пошук відповіді на запитання про смисл свого особистого існування. Самовизначення, на думку Л.І. Божович, нерозривно пов'язане з такою важливою характеристикою раннього юнацького віку, як прагнення до майбутнього; до того ж самовизначення передбачає вибір професії. Разом з тим поняття самовизначення залишається досить незрозумілим, не деталізованим, не розглянуто й механізми самовизначення [7].

І.В. Дубровіна вносить уточнення в проблему самовизначення як центрального моменту в ранньому юнацькому віці. Результати проведених досліджень дають їй змогу стверджувати, що основним психологічним новоутворенням раннього юнацького віку слід вважати не самовизначення як таке (особисте, професіональне, ширше - життєве), а психологічну готовність до самовизначення, яка передбачає:

а) сформованість на високому рівні психологічних структур, в першу чергу самосвідомості;

б) розвиненість потреб, що забезпечують змістовну наповненість особистості, серед яких центральне місце займають моральні підвалини, ціннісні орієнтації і тимчасові перспективи;

в) виникнення чинників індивідуальності як результат розвитку й усвідомлення своїх здібностей та інтересів кожною особистістю [24, 58].

Разом з тим психологічна готовність увійти в доросле життя і посісти в ньому належне місце, передбачає не завершені в своєму формуванні психологічні структури і якості, а повну зрілість особистості, яка означає, що у юнака сформовано психологічні механізми, які забезпечують йому можливість (психологічну готовність) безперервного розвитку його особистості тепер і в майбутньому.

У зарубіжній психології аналогом поняття особистісне самовизначення виступає категорія психосоціальна ідентичність, розроблена і введена в науковий обіг Еріком Еріксоном [64].

Центральним моментом, через призму якого розглядається все становлення особистості в перехідному віці, включаючи і його юнацький етап, є нормативна криза ідентичності. Головним завданням, що постає перед індивідом у ранній юності, за Еріксоном, є формування почуття ідентичності на протигагу рольовій невизначеності особистого «Я».

Юнак повинен відповісти на запитання «Хто я?» і «Який мій подальший шлях?». У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, які дії для неї є важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням особистої цінності та компетентності. Важливим механізмом формування ідентичності, за Еріксоном, є послідовні ідентифікації дитини з дорослими, які становлять необхідну базу розвитку психосоціальної ідентичності в юнацькому віці [64].

У ранній юності індивід прагне до переоцінки самого себе стосовно близьких людей та суспільства в цілому - у фізичному, соціальному та емоціональному планах. Він завзято працює, для того щоб виявити різні грані своєї «Я-концепції» і стати, нарешті, самим собою, бо всі попередні способи самовизначення здаються йому непридатними.

Посилаючись на роботи Г. Каплан, І.С. Кон ще однією винятково важливою інстанцією самосвідомості визначає самоповагу, що закладається у ранній юності. Це поняття багатозначне, воно включає задоволеність собою, прийняття себе, почуття власної гідності, позитивне відношення до себе, погодженість свого наявного й ідеального “Я”. Оскільки висока самоповага асоціюється з позитивними, а низька - з негативними емоціями, мотив самоповаги - це “особиста потреба максимізувати переживання позитивних і мінімізувати переживання негативних установок стосовно себе” [29].

На думку, А.В.Петровського, людина з високою самоповагою вважає себе не гірше інших, вірить в себе й у те, що може перебороти свої недоліки. Низька самоповага, навпроти, припускає стійке почуття неповноцінності, ущербності, що робить украй негативний вплив на емоційне самопочуття й соціальне поведження особистості. Для юнаків зі зниженою самоповагою типова загальна нестійкість образів «Я» і думок про себе. Вони більше інших схильні «закриватися» від навколишніх. Вони болісно реагують, якщо в них щось не виходить у роботі або, якщо вони виявляють у собі якийсь недолік. Знижена повага спонукує ухилятися від усякої діяльності, у якій є момент змагання. Такі люди часто відмовляються від досягнення поставленої мети, тому що не вірять у власні сили [14].

Центральними і найбільш дослідженими структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу. Особистість розглядається як саморегулююча система. За Д.І. Фельдштейном, це такий рівень розвитку людини, коли вона сама здійснює управління своїми діями, вчинками, поведінкою, емоційним станом, ставленням до навколишнього середовища [57].

У юнацькому віці в рамках становлення нового рівня самосвідомості іде й розвиток нового рівня ставлення до себе. Перехід

від часткових самооцінок до загальної, цілісної (зміна підстав) створює умови для формування в справжньому змісті слова власного відношення до себе. Самооцінці приділяється провідна роль у рамках дослідження проблем самосвідомості. Самооцінка – це оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей [30].

Отже, самосвідомість є важливою особливістю психічного розвитку у юнацькому віці, яка характеризується готовністю особистості ставати дорослою людиною, відповідальною за себе і свої вчинки. Відкриття власного внутрішнього світу, формування стійкого образу «Я», перехід від системи зовнішнього керування до самокерування, поява внутрішніх конфліктів і активізація рефлексії, амбіційність, прагнення до індивідуалізації, утворюють умови для виникнення самосвідомості, як головного психологічного процесу юнацького віку для подальшого повноцінного становлення і розвитку особистості у онтогенезі.

1.1.2. Чинники розвитку самосвідомості у юнацькому віці

Юнацький вік є досить складним періодом становлення особистості. Актуальним є пошук сенсу життя, свого місця у цьому світі. Виникає потреба у інтелектуальному та соціальному розвитку. Виникає нова соціальна ситуація розвитку, центром якої є перехід до самостійного життя (початок професійного становлення, реалізація життєвих планів). Одним із ключових моментів даного періоду є формування самосвідомості, молоді люди самовизначаються в системі моральних цінностей, принципів, норм і правил поведінки, усвідомлюють особисту соціальну відповідальність. Нових якостей набуває юнацька дружба, а дружба з особою протилежної статі переростає в закоханість.

Динаміка розвитку свідомого залежить від ряду умов:

- 1) Особливості спілкування із значущими людьми, що суттєво впливає на процес визнання.
- 2) Встановлення емоційного контакту з батьками на більш свідомому рівні ніж у підлітковому віці.
- 3) Обговорення життєвих перспектив (особливо професійних) зі значущими людьми.

У юності завершуються процеси біологічного дозрівання, однією з найважливіших потреб особистості стає інтелектуальний розвиток, посилюється емоційна стабільність, у міжособистісних стосунках важливого значення набуває спілкування з ровесниками, особливо з представниками протилежної статі, тривають саморозвиток та самовдосконалення [16].

Перебудова особистості у період юності, відбувається під впливом змін соціальної ситуації розвитку. Це може бути вступ до вищого навчального закладу, початок трудової діяльності тощо. В цьому віці людина мусить самостійно приймати та реалізовувати рішення, розробляти життєві плани, будувати власне життя. Вона переходить від пізнання світу до його перетворення, починає активно самостверджуватись у професійній діяльності [17].

На даному етапі актуальною стає проблема відокремленого проживання. Для її розв'язання необхідні вміння організовувати свою діяльність, приймати відповідальні рішення і втілювати їх в життя. Вони передбачають наявність певних психологічних передумов, передусім цілісності «Я», яке володіє необхідним досвідом екзистенційних переживань, вибору між власним буттям та небуттям, між добром і злом [23].

Суттєвою складовою особистісного розвитку в юності є становлення самосвідомості. Такі когнітивні операції задовольняють потребу юної людини щодо формування змісту ідентичності, оскільки з-

поміж багатьох можливих та уявних зв'язків вона повинна обирати завжди конкретні. Ці її вибори стосуються особистісних, професійних, сексуальних та ідеологічних обов'язків. Також у цьому віці рівень домагань стабілізується, самооцінка стає незалежною від зовнішніх оцінок.

Становлення ідентичності на даному етапі тісно пов'язане з рефлексією, детермінованою передусім когнітивними новоутвореннями, зміною соціальних стосунків, потребою подолання внутрішніх конфліктів. З її допомогою відбувається реалізація потреби в самоусвідомленні, зумовленої суперечностями між уявленнями про себе, що існують в ранній юності, прагненнями самоствердження, незалежності, пошуку реалістичного погляду на світ і себе [25].

На думку Л.Г. Подоляк, розвиток рефлексії, у період юності активізують такі фактори:

- новий соціальний статус особистості (відносна самостійність, суспільний престиж, значущість майбутньої професійної діяльності);
- зміна виду діяльності (нею стає навчальна та практично-професійна діяльність);
- нові форми діяльності, що передбачають більшу самостійність, свободу вибору;
- розширення соціального оточення, сфери контактів, а відповідно, і кола значущих інших;
- досягнення віку юридичної та громадської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки [46].

Усі ці фактори зумовлюють зміну критеріїв самооцінки, уявлень про себе, розвиток пізнавальних інтересів та соціальних мотивів навчальної та практично-професійної діяльності [46]. Подоланню цих суперечностей сприяє активне самопізнання.

Одним із чинників розвитку самосвідомості у юнацькому віці

завжди була і залишається сім'я. Сімейні умови, соціальний статус, рід занять, матеріальне становище у сім'ї, рівень освіти батьків в значній мірі впливають на розвиток самосвідомості юнаків. Окрім цього великий вплив надає вся внутрішньо-сімейна атмосфера [52]. Дуже важливою є область статевого виховання – формування еталонів мужності та жіночності. Саме в юнацькому віці відбувається завершальний етап у формуванні рольових позицій чоловіків та жінок. У дівчат спостерігається посилення інтересу до власної особистості та відповідно до осіб протилежної статі. У юнаків на перший план виходять сила та мужність, що провокує постійні експерименти у власній поведінці, загостреній оцінці вчинків протилежної статі та успіхів однолітків [12].

Формування статевої самосвідомості, еталонів мужності та жіночності починається з перших днів життя дитини. Однак найбільш інтенсивно воно виявляється в підлітковому та юнацькому віці, коли засвоєне на попередніх етапах починає перевірятися та уточнюватися в ході природного спілкування з особами протилежної статі.

На думку І.С. Кона, юнаки позбавлені батьківської любові мають менше шансів на високу самоповагу, теплі та дружні стосунки з іншими людьми та стійку, позитивну «Я-концепцію». Автор вважає, що такі стосунки сприяють формуванню особистості зі слабким «Я» та негативною «Я-концепцією» [29].

На етапі ранньої дорослості більшість уявлень людини про себе ґрунтується на організмічному оцінному процесі, який полягає в тому, що людина позитивно оцінює, прагне відчувати ті переживання, які її розвивають або не завдають шкоди (Я-здорова, красива, вміла, успішна...), і оцінює негативно чи уникає тих, що, на її думку, шкодять її збереженню та розвитку (Я хвора, некрасива, невміла, нещаслива...). Цей процес, за Л. Г. Подоляк, пов'язаний з тенденцією актуалізації сутнісних сил особистості [46].

У дорослої людини самоактуалізація і Я-концепція контролюється прийнятими нею соціальними і моральними принципами, нормами, ідеалами, духовними цінностями. Відповідно до прийнятих у певних соціальних групах критеріїв оцінювання, корті інтеріоризує особистість, у неї виникають різноманітні уявлення щодо особистісної спрямованості і способів самоактуалізації та самовираження.

Дорослі відчувають психологічний комфорт тоді, коли їхні уявлення про себе дають змогу сприймати важливий для них досвід. Цю можливість забезпечує стійке ядро Я-концепції: самість, автентичність людини, що відрізняє її від інших людей і зберігається протягом усього життя; основні уявлення про себе [48].

Отже, розвиток Я-концепції у старшому юнацькому віці та ранній дорослості залежить від самоактуалізації особистості – бажання розвиватися. Розвиток людини відбувається не лише в хронологічному, а й в психологічному часі, тому Я-концепція має індивідуальний часовий аспект.

1.2. Формування образу Я у сімейних стосунках у юнацькому віці

1.2.1. Структура, чинники формування та динаміка Образу Я у юнацькому віці

Психологічні особливості в поведінці і спілкуванні людини відображаються не тільки в характеристиках, які дають йому інші люди, але і в його власних. Центральною ланкою, в якому акумулюються знання людини про саму себе, є образ "Я" [4, 65].

У кожної людини є свій образ "Я", який складається в процесі діяльності та спілкування, забезпечуючи людині єдність і тотожність самого себе в калейдоскопі мінливих подій. В основі самосвідомості лежить здатність відокремлювати себе від власної життєдіяльності [50]. Ця здатність виникає в спілкуванні при формуванні свідомості, мислення, розуміння, ставлення до свого буття, вона опосередкована

спільною діяльністю, що сприяє формуванню певного уявлення про себе, свою здатність до суспільно значущих дій та вчинків [5].

«Суб'єктивне переживання наявності власного "Я" виражається в тому, що людина розуміє свою тотожність самому собі в сьогоденні, минулому і майбутньому. Переживання наявності свого "Я" є результатом тривалого процесу формування особи.

Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого "Я") виникає під впливом оцінного ставлення інших людей при співвіднесенні мотивів, мети і результатів своїх вчинків та дій з соціальними нормами поведінки, які прийняті в конкретному суспільстві [60].

Слід виокремити два основних джерела розбіжності уявлень про себе:

1. Людина існує в декількох групах, має різні ролі, по - різному себе проявляє (чим більше соціальних ролей у людини, більше груп, до яких вона належить, і чим сильніше вони відрізняються один від одного, тим більше розходження в думках про дану людину).
2. Людина використовує різні підстави при описі своїх і чужих якостей: свої - орієнтація на ситуацію ("А що я міг зробити в цій ситуації?!"), інших - на характеристику всієї особистості ("В цій ситуації він проявив своє справжнє обличчя !").

Результатом процесів самосвідомості є "Я-концепція" особистості.

Я-концепція – відносно стійка система більш чи менш усвідомлених уявлень людини про себе, що переживається неповторно і на основі цього – індивід вибудовує свої стосунки з іншими людьми, ставлення до самого себе.

"Я-концепція" - це динамічна система уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінку та суб'єктивне сприймання зовнішніх чинників, які впливають на особистість [54].

Я-концепція виникає в людини у процесі розгортання соціальної взаємодії як винятковий результат її культурного розвитку, відносно стійке і водночас піддатливе внутрішнім коливанням і змінам психічне утворення. Вона справляє значимий вплив на перебіг життя людини від дитинства до глибокої старості, зумовлюючи той чи інший вибір життєвого шляху та її власної долі загалом. Відтак первинна залежність Я-концепції від зовнішніх умов та обставин суспільного життя не підлягає сумніву, хоча зрозуміло, що з віком вона відіграє все більш самостійну роль у житті людини [21].

Залежно від того, на якому рівні - організму, соціального індивіда чи особистості - виявляється активність людини, у структурі Я-концепції В.В. Столін виділяє:

- фізичний Я-образ (схема тіла), викликаний потребою у фізичному благополуччі організму;
- соціальні ідентичності: статеві, вікові, етнічні, громадянські, соціально - рольові, які пов'язані з потребою індивіда у приналежності до спільності і бажанням перебувати у ній;
- диференційований (розмежований, розрізнений) образ Я, який характеризує знання про себе порівняно з іншими людьми і характеризує знання про себе порівняно з іншими людьми та надає індивіду відчуття власної унікальності, забезпечує потребу у самовизначенні і самореалізації [8].

Розуміння Я-концепції як сукупності установок "на себе" чітко зафіксовано Р. Бернсом. Образ «Я» включає в себе опис «Я-фізичного», «Я-психічного», «Я-соціального». Як психологічний феномен образ «Я» має свою структуру, в якій кожен елемент займає свою позицію.

Структура образу "Я" за Р.Бернсом включає [4]:

1. Опис стійких якостей і мінливих ознак, які стосуються трьох взаємозалежних сфер:

- пізнавальної (наприклад, розумний, уважний);
 - емоційно-вольової (наприклад, врівноважений, відповідальний);
 - поведінкової (наприклад, рішучий, товариський);
2. Самооцінка: оцінка окремих якостей людини і особистості в цілому;
 3. Самовизначення: погляд людини на свої можливості і перспективи;
 4. Реальну поведінку як практичне відношення до себе та інших.

"Я-концепція" є системою настанов, яка включає три структурні елементи:

- когнітивний - образ "Я", який характеризує зміст уявлень про себе
- емоційно-оцінний - основною складовою виступає самооцінка як афективна оцінка уявлень особистості про себе саму. Самооцінка породжує такі підструктурні складові як самоставлення (тобто позитивне чи негативне ставлення індивіда до себе самого); самоповага чи самозневага, почуття власної цінності чи комплекс неповноцінності тощо.
- поведінковий - потенційна поведінкова реакція, що виникає у результаті неперервної взаємодії перших двох компонентів - "образу Я" та емоційно-оцінного компоненту [28].

До підструктурних елементів у складі третього елемента належать:

- а) саморегуляція, що відбувається на першому рівні саморегулювання;
- б) самоконтроль, складна дія якого реалізується на другому рівні саморегулювання і створює передумови для цілеспрямованого самовиховання.

У складі образу «Я» виокремлюються три основні модальності, а саме:

- "ідеальне Я" – якою люди хоче бути (уявлення про те, яким індивід прагне стати);

- "реальне Я" - яка людина є насправді (це уявлення індивіда про себе на даний момент (в дійсності). Такі уявлення можуть бути як істинними, так і хибними);
- дзеркальне "Я"- це уявлення індивіда про думки щодо нього з боку інших людей (до складу "Я-концепції" належать два компоненти: "Я - яким мене бачать інші", "Я – яким я сам себе бачу")[43].

Усі ці "Я" розглядаються крізь призму фізичних, емоційних, інтелектуальних та соціальних характеристик (образів) людини, тощо.

Важливою функцією "Я-концепції" є забезпечення внутрішньої погодженості особистості, стійкості її поведінки.

Розвиток особистості, її діяльність і поведінка зазнають впливу "Я-концепції". "Я-концепція" формується під впливом життєвого досвіду людини, насамперед стосунків у сім'ї, проте досить рано вона сама набуває якості активності й починає впливати на інтерпретацію цього досвіду, на мету особистості, систему її очікувань та прогнозів щодо свого майбутнього, на оцінку своїх досягнень і тим самим на її ставлення до самої себе [50].

Центральним компонентом "Я-концепції" є самооцінка особистості. Самооцінка - це та цінність, значущість, якої надає собі індивід загалом та окремим рисам своєї особистості, діяльності, поведінки.

Уявлення індивіда про себе ніколи не існують безвідносно до емоційно забарвленої їх оцінки. Навіть такі характеристики, які здається і не стосуються особистості людини - місце проживання, фізичні дані, стать, тощо, містять у собі прихований оцінний момент. Автором таких оцінок є сама людина, яка до їх змісту вкладає своє суб'єктивне пояснення реакцій інших людей на такі характеристики, сприймаючи їх під кутом зору засвоених упродовж життя загальнокультурних, групових та індивідуальних цінностей. Отже, джерелами становлення самооцінки

є власні судження індивіда про себе та оцінки індивіда з боку інших людей [28].

Самооцінка - це ставлення людини до своїх здібностей, особистісних якостей, зовнішності, тобто особистісне судження про власну цінність.

Окрім раціонального компонента, в самооцінці завжди присутній і емоційний; це пов'язано з тим, що особистість під час самооцінювання завжди виявляє певне емоційне ставлення до себе самої. Таким чином, самооцінка належить до емоційно-оцінної складової "Я-концепції" і є проявом оцінного, нерідко емоційно забарвленого ставлення людини до себе самої, до власного "Я".

Характер самооцінки безпосередньо залежить від співвідношення між раціональним та емоційним компонентами, зокрема переважання раціонального компоненту призводить до утворення реальної самооцінки, тоді як переважання оцінного - стає чинником, що зумовлює формування розходження між оцінними судженнями людини про себе і реальністю.

Як структурний компонент "Я-концепції" самооцінка характеризується передусім, відмінністю між реальним та ідеальним "Я", до якого суб'єкт прагне. Тобто, самооцінка також визначається як судження людини про ступінь наявності в неї певних якостей у співвідношенні їх з певним еталоном [5].

Кожна нормальна, психічно здорова людина прагне до позитивної самооцінки, що необхідна їй для самоповаги. Самоповага - це особистісне ціннісне судження, яке виявляється в установках індивіда щодо самого себе. Іншими словами, до поняття самоповаги входить задоволення собою, самосприйняття, почуття власної гідності, узгодженість між реальним та ідеальним "Я". Висока самоповага свідчить про віру в себе, про те, що індивід позитивно ставиться до себе

як до особистості. Низька самоповага може вказувати, з одного боку, на почуття неповноцінності, зневаги до себе, негативну оцінку власної особистості, що негативно впливає на емоційне самопочуття і соціальну поведінку особистості, а з іншого боку, може бути закономірним результатом розвитку самосвідомості та виступати необхідною передумовою цілеспрямованого самовиховання.

Людина з високою самоповагою прихильно і з довірою ставиться до оточуючих, тоді як низька самоповага виявляється в недоброзичливому ставленні до інших людей.

Самооцінка виконує регуляційну і захисну функції, впливає на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її стосунки з іншими людьми. Відображаючи рівень задоволення чи незадоволення собою, самооцінка створює основу для сприймання власного успіху чи неуспіху в діяльності, досягнення мети певного рівня, тобто рівня домагань особистості.

Ступінь самоповаги залежить від співвідношення рівнів успіху і домагань. В свою чергу, рівень домагань безпосередньо пов'язаний з вірою людини у власні здібності та знаходить свій прояв у прагненні завоювати певну репутацію, отримати визнання в окремій соціальній групі, яку складають значущі для неї люди.

Когнітивний компонент - "образ Я" та емоційно-оцінна складова "Я-концепції" викликають відповідні поведінкові реакції, що належать до поведінкового компонента у структурі "Я-концепції".

Самооцінка виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки і діяльності. За допомогою включення самооцінки до структури мотивації діяльності, особистість здійснює безперервне співвідношення своїх можливостей, внутрішніх психологічних резервів з метою і засобами діяльності. Саморегуляцію поведінки здійснює самосвідомість, постійно порівнюючи реальну поведінку з "Я-

концепцією". Під саморегуляцією розуміють процес організації особистістю своєї поведінки з використанням результатів самопізнання та емоційно-ціннісного самоствавлення на всіх етапах процесу поведінки, розпочинаючи з мотивації і завершуючи оцінкою результатів.

Згідно з таким розумінням саморегуляції, що є однією з підструктур поведінкового компонента "Я-концепції", виокремлюється два рівні саморегулювання. На першому рівні саморегулювання відбувається управління особистістю протіканням процесу поведінки, безпосередньо, від мотивуючих детермінант до кінцевого результату та його оцінки. На другому рівні саморегулювання розпочинається складна дія самоконтролю, а саме, простеження особистістю всіх ланок регуляції поведінки, зв'язків між ними, внутрішньої логіки, постійний "звіт" особистості перед собою про співвідношення мети, мотиву дії та ходу самої дії; а також планування дії у відповідності до певної мети поведінкового акту.

Самоконтроль - це усвідомлення та оцінка індивідом власних дій, психічних процесів і станів. Самоконтроль передбачає наявність еталону (зразка) і можливості отримання інформації про дії та стани, що контролюються.

Результативність самоконтролю в поведінковій діяльності залежить від різноманітних зовнішніх і внутрішніх умов.

До зовнішніх умов продуктивності самоконтролю належать: контроль і вимоги наставників, оцінка знань, створення установки на самоконтроль, підключення людини до самоконтролю.

З-поміж внутрішніх умов продуктивності самоконтролю виокремлюються:

- 1) ступінь усвідомлення особистістю відповідності власної поведінки об'єктивним вимогам і необхідності контролювати свою поведінку згідно з цими вимогами;

- 2) наявність зразків поведінки (правила поведінки, соціальні норми, образи конкретних людей та ін.);
- 3) наявність певного мотиву, що забезпечує позитивне ставлення суб'єкта до тієї поведінки, в процесі якої він повинен здійснити самоконтроль.

Саме в процесі саморегуляції поведінки індивідом в системі "Я та інші" відбувається самоконтроль дій, вчинків, що опираються на власну оцінку зовнішніх проявів цих дій, їх внутрішню мотивацію і суспільну оцінку результату дій. У системі "Я і Я" саморегулювання переходить в самовиховання як специфічну вищу форму саморегуляції особистістю своєї поведінки і діяльності, що невіддільна від відповідного високого рівня зрілості процесів самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе, від адекватної і відносно стійкої самооцінки.

Отже, задля розуміння "Я-концепції" особистості необхідно проаналізувати її поведінку.

1.2.2. Особливості сімейних стосунків у юнацькому віці у батьківській та у власній сім'ї

Сімейні стосунки, в які безпосередньо включена дитина – це дитячо-батьківські стосунки. Значимість цих відносин привертає увагу багатьох спеціалістів різних шкіл та напрямків у психології [36].

Сім'я є основною сферою соціалізації особистості, в рамках якої відбувається відпрацювання нових для дитини способів взаємодії з оточенням. На думку В.Н. Дружиніна, стосунки з дорослими членами сім'ї є важливим фактором соціальної орієнтації юнака в навколишньому світі, бо саме тут закладаються основи оцінки дитиною різноманітних життєвих ситуацій [23].

Л.І. Анциферова відзначає інтенсивність та багатство спілкування з дорослими, серед стимуляторів психосоціального розвитку дитини

інтимність та стійкість емоційних контактів з постійними особами (батько, мати, ін. члени сім'ї), батьківську любов і турбота, які є природними стимуляторами розвитку дитини та найбільш повно відповідають її потребам у емоційному світі, культури, багатого спектру вищих людських почуттів [7].

Поняття сімейних стосунків має найбільш загальний характер і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батька і дитини. Батьківське відношення включає суб'єктивно-оціночне, свідомо вибіркоче уявлення про дитину, яке визначає особливості батьківського сприйняття, спосіб спілкування з дитиною, характер прийомів дії на нього [62]. На думку А.Я. Варги, В. В. Століна батьківські стосунки - це система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру і особи дитини, його вчинків [62,11].

Батьківська позиція – це деяке цілісне утворення, реальна спрямованість виховної діяльності батьків, що виникає під впливом мотивів виховання [62].

На думку Е.О. Смирнової, специфіка батьківського відношення полягає в подвійності і суперечності позиції батька по відношенню до дитини. З однієї сторони – це безумовна любов і глибинний зв'язок, з іншої – це об'єктивне оціночне ставлення, направлене на формування ціннісних якостей та способів поведінки [62].

Специфіка батьківського відношення полягає також у його постійній зміні, яка відбувається з віком та неминучим відділенням від батьківської сім'ї. На думку Кроника, ставлення батьків до дітей характеризується постійним зростанням переживань психологічної близькості. У міру дорослішання дітей, відношення батьків до дітей переживається як все більш близьке. Відношення дітей до батьків не має тенденції до збільшення близькості. Навпаки, період спілкування з 12-13

років до 22 відрізняється переживанням більшої віддаленості від батьків. Можна відмітити, що період найбільшого віддалення від батьків є у підлітковому та юнацькому віці (16-19 років). Труднощі у юнацькому віці – мінімум близьких стосунків з матір'ю. В цілому, як зазначає А. Кроник, діти ближче до батьків, ніж батьки до цих дітей. І така нерівномірність дистанції створює немало труднощів [31].

Поняття батьківської позиції і установки використовуються як синоніми батьківського відношення, але відрізняються мірою усвідомленості. Батьківська позиція швидше зв'язується зі свідомо прийнятими, виробленими поглядами, намірами; установка - менш однозначна[11]. Як правило, в структурі батьківського відношення виділяють емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти [11].

Найчастіше у психологічних дослідженнях для аналізу батьківського відношення використовуються два критерії: міра емоційної близькості, теплоти батьків до дитини (любов, прийняття, тепло, холодність) та міра контролю за його поведінкою (висока - з великою кількістю обмежень, заборон; низька - з мінімальними заборонними тенденціями) [51].

У кожній сім'ї об'єктивно складається визначена, далеко не завжди усвідомлена система виховання. А.А. Кроник, Е.А. Кроник виділяють 4 типи сімейних взаємин, що є і передумовою і результатом їх виникнення: диктат, опіка, "невтручання" і співпраця [31]. Диктат у сім'ї проявляється у систематичному пригніченні, придушенні батьками ініціативи і почуття власної гідності у дітей. Диктат передбачає наказ, насильство, жорсткий авторитаризм. Застосування батьками диктату у сім'ї гальмує у дітей розвиток самостійності, ініціативності, почуття власної гідності, віру у свої можливості і, навпаки, виховує грубість і навіть ненависть до батьків [10].

Опіка у сім'ї - це система стосунків, при яких батьки, забезпечуючи потреби дитини, захищають її від яких-небудь турбот, зусиль і труднощів, переймаючи їх на себе, блокують процес серйозної підготовки дітей до зіткнення з реальністю [56]. Система міжособистісних стосунків у сім'ї, що будуються на визнанні можливості і навіть доцільності незалежного існування «пасивних» дорослих від дітей, може породжуватися тактикою «невтручання» [41]. Співпраця припускає опосередкованість міжособистісних стосунків у сім'ї спільними цілями і завданнями спільної діяльності, її організацією і високими моральними цінностями.

Велике значення у становленні самооцінки має стиль сімейного виховання, прийняті в сім'ї цінності. Н.Ю. Сinyaгіна, вслід за К. Левіном, виокремлює 3 стилі сімейного виховання: демократичний, авторитарний, потурання. При демократичному стилі, передусім, враховуються інтереси дитини. Стиль "згоди". При авторитарному стилі батьками нав'язується своя думка дитині. Стиль "пригнічення". При стилі потурання дитина надається сама собі [51].

Як зазначає Л.Б. Шнейдер, у роботах Д. Кенделам і Г. Лессера виявлено, що демократичний тип сім'ї має виховний вплив, а також встановлено, що, зокрема, в сім'ї з більш високим рівнем демократизації сімейних стосунків значно вищою є навчальна успішність дітей в школі, в більшій мірі розвинуті моральні якості. Діти з таких сімей краще підготовлені до ролі майбутнього сім'янина, структура їх життєвих цілей має більшу соціальну цінність, ніж у дітей з сімей із низьким рівнем демократизації подружніх взаємин [62].

В.С. Мухіна відмічає: «У реальному житті все ще складніше, ніж у будь-якій класифікації. У сім'ї можуть бути представлені одночасно декілька стилів відношення до дитини: батько, мати, бабусі і дідусі можуть конфліктувати один з одним, відстоюючи кожен свій стиль, і т.д.

Окрім стилів стосунків, звернених безпосередньо до дитини, на його виховання робить безумовний вплив стиль взаємин дорослих членів сім'ї» [40].

Підтримуючи думку В.Н. Дружиніна, ми вважаємо, що оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом головним вимогам: адекватності, гнучкості і прогностичності. Адекватність позиції дорослого ґрунтується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на умінні побачити зрозуміти і поважати його індивідуальність. Гнучкість батьківської позиції розглядається як готовність і здатність зміни стилю спілкування, способів дії на дитину у міру його дорослішання і у зв'язку з різними змінами умов життя сім'ї. "Закостеніла" позиція веде до бар'єрів спілкування, спалахів неслухняності, бунту і протесту у відповідь на будь-які вимоги. Прогностичність позиції виражається в її орієнтації на "зону найближчого розвитку" дитини і на завдання завтрашнього дня; це випереджаюча ініціатива дорослого, спрямована на зміну загального підходу до дитини з урахуванням перспектив його розвитку [23].

Таким чином, роль сімейних стосунків у формуванні особистості в цілому та на розвиток самосвідомості юнака, мають визначний вплив, оскільки будучи первинними умовами і джерелом формування особистості і її соціалізації, відповідають за темп та якість протікання даних процесів.

Також важливим моментом у формуванні власних сімейних стосунків є психологічна залежність молодих людей від батьків, що проявляється у спробах керуватися установками батьків, а не своїми потребами та рішеннями, повторення сімейних звичаїв та традицій, демонстрування самостійності у створенні власної родини при цьому частково наслідуючи батьківську родину [16].

Становлення власної сім'ї - це не тільки реалізація ідеальних уявлень про шлюб, які склалися у майбутнього подружжя. Це реальне життя двох, а потім і кількох людей, у всій її складності та різноманітності. Саме становлення сім'ї може включати в себе безперервні переговори, укладання угод, компроміси, і звичайно, подолання труднощів, вирішення конфліктів [23].

Фактори, що мають непрямий вплив на благополуччя власної сім'ї можуть включати в себе те, якими були подружні відносини батьків обранця, який сімейний уклад, матеріальний рівень сім'ї, які негативні явища спостерігаються в сім'ї, в характері батьків. Навіть невелика сімейна травма часто залишає глибокий слід, формуючи в дитини негативні погляди і позиції. Часом непереборні конфлікти неминучі там, де партнери діаметрально відрізняються за своїм світоглядом [20].

Такі фактори як: освіта, тривалість знайомства, вік, трудова стабільність створюють передумови виникнення подружньої сумісності та несумісності .

Психологічна несумісність - це неможливість в критичних ситуаціях зрозуміти один одного. У шлюбі кожен із подружжя може виступати як «психотравмуючий фактор», наприклад, коли один з подружжя є перешкодою в задоволенні потреб іншого.

Психологічна сумісність - визначається як взаємне прийняття партнерів по спілкуванню і спільній діяльності, засноване на оптимальному поєднанні - подібності або взаємодоповнюваності - ціннісних орієнтацій, особистісних і психофізіологічних особливостей. Психологічна сумісність суб'єктів - явище багаторівневе і багатоаспектне. У сімейній взаємодії, котра включає в себе психофізіологічну сумісність, особистісну сумісність, в тому числі когнітивну (осмислення уявлень про себе, інших людей і світі в цілому), емоційну (переживання того, що відбувається в зовнішньому і

внутрішньому світі людини), поведінкову (зовнішнє вираження уявлень і переживань); сумісність цінностей, або духовну сумісність [15].

Важливими є основні моральні принципи, інтереси, кругозір, стиль життя, психосоціальна зрілість і шкала цінностей. Ці показники відображають той факт, що крім особистісних якостей членів сім'ї, взаємодія пов'язана з очікуваннями та досвідом їх попереднього життя [25].

Отже, важливим аспектом у формуванні образу сімейних взаємовідносин є формування біологічного та соціального фактору, що відображає різноманітні аспекти виховання, політичні, культурні, релігійні погляди, котрі потім впливають на сімейні стосунки.

1.2.3 Чинники побудови образу сім'ї у юнацькому віці

Підготовка до шлюбу та сімейного життя завжди була одним з головних завдань юнацького віку, не менш важливою, ніж підготовка до праці. Але ця проблема не стояла так гостро, як зараз.

Останнім часом актуальною темою стала проблема шлюбу та сім'ї. Велика кількість розлучень, особливо серед молодих сімей, підвищила інтерес до дослідження формування образу сім'ї та проблем підготовки до сімейних стосунків у юнацькому віці [1].

Вирішення цих проблем залежить від багатьох факторів, серед яких визначальне місце займають саме психологічні фактори. психологічна готовність до шлюбу – різностороння проблема, яка включає в себе питання щодо формування психологічної статі особистості, її розвитку, оволодіння стереотипами жіночої та чоловічої поведінки у сім'ї [2]. Благополуччя сім'ї залежить від специфіки засвоєних ролей чоловіка і дружини, батька і матері. Знання і уявлення про себе як людину певної статі із специфічними для чоловіка і жінки потребами, ціннісними орієнтаціями, мотивами, інтересами і формами

поведінки, а також уявленнями про сімейне життя служать психологічним фоном шлюбу і впливають на міжособистісні відносини подружжя [29].

Проблема подружніх відносин завжди привертала увагу вчених, філософів, педагогів, психологів, соціологів. У суспільній свідомості відбувається зміна розуміння подружніх відносин, обумовлена насиченням уявлень про них новим соціально-психологічним змістом, що набуває більш особистісного, персоніфікованого характеру [64]. Уявлення відіграють значну роль у житті сім'ї. Від того, як індивід уявляє собі особистість інших членів, можливості, які притаманні сім'ї, у чому вбачає основні проблеми, багато в чому залежить і те, які потреби він прагне задовольнити в сім'ї [64]. Сукупність уявлень про сім'ю складається під впливом широкого кола факторів. Це, у першу чергу, уявлення соціального середовища, на яку орієнтується сім'я, – її референтна група, соціально-економічні й культурні умови, в яких перебуває сім'я на даний момент, а також й у минулі часи, тобто сімейний досвід, принесений з рідного дому [29].

Побудова образу сім'ї залежить від багатьох чинників:

- особливості структури сімейного життя батьківської сім'ї, розподіл сімейних ролей та їх виконання;
- якості особистості подружжя (характер, ціннісні орієнтації, смаки, звички, особливості подружжя);
- уявлення про ідеал дружини чи чоловіка (очікування, пов'язані із шлюбом, вимоги до сімейного життя);
- просімейна мотивація.

Важливим являються ще два моменти: власний приклад батьків і якість їх виховного впливу на дітей. Найбільш значима роль в процесі формування майбутнього сім'янина належить батьківській сім'ї [64].

За результатами досліджень Е.К. Васильєвої, В.А. Сисенко, В. Сатір [40], які проводилися з респондентами різних соціальних категорій, батьківська сім'я займає перше місце серед елементів соціального мікросередовища (дошкільні заклади, школа, засоби масової інформації і ін.). Її структура і соціально-психологічні характеристики впливають на формування уявлень молоді про подружнє життя. Дослідження показали, що позитивна орієнтація молоді на шлюб і сім'ю забезпечує повна сім'я з сприятливим психологічним кліматом. В неповних сім'ях формування орієнтацій на шлюб і сім'ю ускладнюється внаслідок деформації рольової соціалізації - відсутність одного із батьків як об'єкта ідентифікації [2].

Дані соціологічних досліджень свідчать: розлучення батьків в три рази збільшує вірогідність розлучення дітей, в той час як розлучення дітей, які росли в повних сім'ях, складає один із двадцяти. Для повноцінного розвитку і формування особистості чоловіка і жінки необхідний материнський і батьківський вплив з перших місяців життя дитини [38].

Згідно з останніми дослідженнями, в уявленні сучасних юнаків про шлюб і сім'ю переважає позитивний емоційний компонент шлюбних відносин. Тобто вони уявляють, що найголовнішим в сім'ї повинні бути позитивні відносини – емоції та почуття. Однак шлюб вони розглядають як психотерапевтичний союз на низькому рівні, тобто сім'я не завжди є середовищем для емоційної розрядки та релаксації. Можна також зазначити, що зовнішня привабливість цінується молоддю на низькому рівні. Поряд з вище зазначеним виділяється негативний емоційний компонент, який характеризується смутком і печаллю.

На досить високому місці є уявлення про соціальний статус та очікування батьківсько-виховної функції, тобто досліджувані чітко

уявляють свої майбутні ролі чоловіка та дружини, батька та матері [62, 61].

Молодь очікує співпадання інтересів і поглядів чоловіка та дружини, а також спільного проведення вільного часу. Дозвілля вони розуміють як спільний відпочинок та прогулянки.

Серед причин вступу юнаків до шлюбу можна виділити наступні. Не вдаючись до тонкощів і не намагаючись диференціювати любов від закоханості і статевого потягу до конкретної особини, деякі психологи відводять на всі ці варіанти не більше 10% всіх укладених шлюбів [2].

Далеко не кожен усвідомлює те, що його рішення одружуватися або вийти заміж має прихований характер. Звичайно, найчастіше це комплекс найрізноманітніших причин, але все-таки яка-небудь з них є такою, що домінує. Досить часто люди одружуються в пошуку комфортніших умов для життя. Буває, що в основі бажання одружуватися або вийти заміж лежить бажання турботи і душевного тепла. Не менш поширеною спонукальною причиною створити сім'ю може бути прямо протилежний варіант — бажання про когось піклуватися. Буває, що одруження — це своєрідна втеча від самотності. В цьому випадку над мета дуже примітивна: щоб хтось був поруч [28, 26].

Нерідко буває і так, що шлюб людині потрібний для самоствердження. Так, наприклад, багато хто одружується, щоб щось комусь довести: батькам, що він досить дорослий, своєму попередньому партнерові, що він не страждає від того, що був знехтуваний. Багато хто прагне відчувати себе об'єктом любові, захоплення і навіть поклоніння [64].

Досліджуючи питання впливу факторів на уявлення молоді про подружнє життя, подружні конфлікти та шляхи їх попередження, потрібно звернути увагу, що за всіх часів й у всіх народів цей процес

відбувався, насамперед, за допомогою сім'ї. Проте часи мінялися, і батьки стали поступово передоручати ці функції іншим – вчителям, викладачам, психологам, релігійним організаціям, засобам масової інформації.

Вітчизняні та зарубіжні соціальні психологи, зокрема А. Адлер, Т. Андрєєва, М. Боришевський, Г. Крайг, вважають, що школа відіграє значну роль у процесі становлення та соціалізації людини. Саме в школі відбувається формування самостійних моделей бачення світу. Тут, на відміну від сім'ї, активно розвивається когнітивна складова світобачення, усвідомлюється низка соціальних вимог, впроваджуються прийнятні для суспільства стереотипи та еталони оцінювання різних соціальних явищ. І вже на цьому етапі можуть виникати суперечності між уявленнями, сформованими, наприклад, сімейним оточенням, і тими, які пропонує школа. В результаті виникає потреба у зіставленні, коригуванні, власному виборі [51, 49]. Як показує практика, в останні десятиліття величезний вплив на формування уявлень особистості має телебачення. Сьогодні молодь значною мірою засвоює ролі й правила поведінки з телевізійних передач, фільмів, журналів, книг та інших засобів масової комунікації. Символічний зміст, представлений у цих медіа, впливає на процес соціалізації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки. Деякі дослідники вважають, що вплив телебачення на процес соціалізації майже такий же значний, як вплив батьків. Телевізійні передачі служать важливим джерелом інформації, що розширює знання про світ [51].

Із засобами масової інформації суспільство зіштовхується щодня (газети, журнали, радіо, ТВ), кожний з них формує те або інше уявлення. Телебачення має більшу перевагу: оскільки більш доступне, залучає своєю увагою завдяки наявності звуку, відеозображенням, оперативністю, масовістю. Інші ЗМІ не здатні все це об'єднати в собі.

Так, газети надають друковану інформацію, радіо – звукову, а одержуючи цю інформацію, людина вимушена сама «додумувати», «домальовувати» додатково до того, що вона одержала, щоб відтворити повне уявлення про отриману інформацію [51]. На думку В. Кравця, кіно, телебачення показують різні стандарти життя, в яких молодь не в змозі розібратися. ЗМІ значно збіднюють спілкування в подружніх стосунках, формують пасивного співрозмовника [44]. Можна вважати встановленим фактом, що перегляд телепередач серйозно впливає як на моральний розвиток молоді, так і його соціальну й статеву ідентифікацію. Вплив цей не завжди негативний. Зокрема, молодь може дізнаватися з телевізійних програм ефективні моделі соціально бажаної поведінки. Більшість так званих інформаційних передач біль-менш виразно доносять до молодих людей такі важливі речі, як необхідність серйозного ставлення до подружнього життя, особливості подружніх стосунків, сімейні цінності, культуру спілкування між подружжям [51].

Незайвим буде відмітити той факт, що телебачення часто пропонує нам стереотипні уявлення про типово чоловічу і жіночу поведінку. Чоловіки, зазвичай, домінантні, агресивні, незалежні, владні та раціональні. Жінки, навпаки, зазвичай показані залежними, слабкими й надмірно емоційними. Дівчатам досить важко знайти як зразок для наслідування раціональні елементи поведінки в конфліктних ситуаціях або ж шляхи попередження виникнення конфліктів [51, 49].

Вплив телебачення не лише на уявлення, а на психіку надзвичайно сильний і неоднозначний. Його перевагою можна визнати швидкий доступ до новизни, розмаїтості та динамічності сучасного життя.

Негативною стороною впливу телебачення є, насамперед, формування негативних моделей поведінки, крім того, телевізійна версія навколишньої дійсності, будучи найчастіше досить привабливою для

молоді, одночасно може дезорієнтувати її при зіткненні з реальними життєвими проблемами [51, 49].

Певний вплив на формування уявлень здійснює реклама. Вона надзвичайно різноманітна за ідеологією, стилями подання матеріалів, цінностями, що пропагуються. Під її впливом уявлення можуть набувати несистематизованого, суперечливого характеру. Рекламу розглядають як важливий чинник формування моралі, способу життя і поведінки дітей та молоді, які не мають досвіду для критичного осмислення інформації [51].

Реклама виконує роль механізму переконання і впливу, і цей вплив має як позитивний, так і негативний аспекти. Вона створює неправдиві, зайві або шкідливі потреби, орієнтує людину на задоволення психофізіологічних потреб, підвищення престижу, натомість опосередковано принижує значення задоволення духовних, інтелектуальних потреб, роль нематеріальних цінностей. Проте реклама, розміщена у ЗМІ, здатна протистояти негативним впливам (сцени жахів, насильства), розширює коло знань та інформації, інколи спонукає до зміни поведінки [51, 49].

Значне місце серед факторів формування уявлень на подружнє життя відводиться релігійним організаціям. Релігійні концепції зорієнтовані передусім не на приниження жінки, а на здолання тих спокус суспільства, які руйнують її суспільне призначення, зокрема, в сім'ї. За умов руйнування сім'ї як суспільної спільноти йде пошук чинників відвернення цього. Відтак зростає роль релігійних організацій у морально-виховній роботі, зокрема, у зміцненні сімейних та подружніх відносин. Вони постають тепер чи не єдиною інституцією, яка зацікавлена в їх збереженні. Нині всі релігії одне з головних своїх завдань вбачають в осмисленні життя у світі, виявленні причин кризи

сімейних відносин, подружніх конфліктів та віднайдені шляхів їх вирішення [51].

Отже, існує досить багато чинників, які впливають на формування образу майбутньої сім'ї у молодого покоління. Для всіх відомо, що найбільш значний вплив має соціокультурне середовище особистості, коло спілкування, приклад батьківської сім'ї, стиль виховання, батьківські настанови, телебачення, засоби масової інформації, інтернет.

1.3. Структура образу «Я у сімейних стосунках»

1.3.1. Вплив розлучення батьківської сім'ї на формування Я-концепції юнаків

Розлучення - процес завжди травматичні, особливо для найменших членів родини. Більшість дітей реагує на розлучення батьків як на один із найбільш руйнівних стресів. Дитина починає жити з відчуттям, що її світ тріщить по всіх швах, вона не відчувається більше у безпеці. Якщо не «забивати» у дитині те прекрасне і добре, закладене в ній, вона виросте самостійною, гармонійною особистістю, попри взаємини батьків. Значно тяжче вберегти своє дитя від повторення батьківської моделі взаємин - фактично, тут немає універсальних рецептів [6].

На сьогоднішній день однією із значущих проблем суспільства і сім'ї стали розлучення. Статистика показує, що кількість розлучень між людьми за останні роки збільшилася в кілька разів. Причому найбільш поширеним це явище вважається серед молодих пар у віці від 25 до 40 років.

Деякі дослідники вважають, що діти розлучених батьків можуть легше адаптуватися, ніж діти, що живуть в легально стабільній сім'ї з безперервним конфліктом і напругою [35].

Сімейні сцени, які часто супроводжують розлучення батьків, нерідко спостерігають діти, стаючи мимовільними свідками трагедії, що

відбувається. І в цій співучасті криється найбільше зло і найтривожніша небезпека для подальшого розвитку дитини.

Сімейний досвід впливає на наступне життя особистості. Діти, що вирости в проблемних, дисгармонійних сім'ях, переносять проблеми та внутрішньо-особистісні конфлікти у власні сім'ї.

На думку, Т.М. Титаренко, батьківська сім'я виступає еталоном, з якого «зліплюється» власна сім'я. Тому дисгармонійні шлюбно-сімейні взаємостосунки батьків спричинюють формування деструктивних шлюбно-сімейних домагань дітей, що вирости в цій сім'ї [55].

Значна частина розлучених немає можливості (бажання) вступити в повторний шлюб. Зростає кількість неповних сімей в яких діти виховуються одним з батьків. Дитина без батька не має можливості нормально розвиватися, що негативно впливає на все її подальше життя [13].

Таким чином, сім'я виступає важливим чинником у формуванні особистості дитини. Сім'я різними авторами визначається по-різному, але так чи інакше функції сім'ї і її види розглядаються в літературі однозначно. При цьому характеристика дитячо-батьківських стосунків дозволяє виявити специфіку сімейного виховання.

Для будь-якої дитини розлучення батьків це, перш за все колосальний стрес, який має великий негативний вплив на психологічний стан дітей. Сім'я - це основний осередок суспільства. Саме сім'я вчить дитину любити, радіти життю, пізнавати світ, шукати своє місце в суспільстві. Відносини між батьками є прикладом для дітей, на прикладі батьків діти вчаться переживати важкі моменти і надалі будувати свої власні відносини. Таким чином, розрив сім'ї не може не вплинути на психологічний стан дітей після розлучення батьків [22].

Діти дуже близько сприймають розлучення батьків. Найстрашніше, що при цьому у більшості підлітків та юнаків виникає

почуття провини, за те, що він не зміг зберегти шлюб своїх батьків. Можливо, це почуття буде переслідувати дитину впродовж великого періоду після розлучення батьків[22].

Інший не менш небезпечне відчуття, що сприяє ще більш негативного впливу на стан дітей після розлучення - це почуття страху. Дитина починає боятися втрати любові батька, який пішов з сім'ї і, навпаки, з'являється якась озлобленість на другого батька. Багато дітей стають більш примхливими, починають вимагати підвищеної уваги. Деякі ж стають схильні до частих хвороб і перепадів настрою.

Стан дітей відображається і у відносинах з оточуючими людьми. Діти можуть проявляти напади агресії до вчителів або своїм однокласникам. У багатьох дітей з'являються проблеми у школі через погану поведінку і неслухняність. На думку фахівців більше негативного впливу на психіку дитини спостерігається серед хлопчиків. Також, вважається, що чим вище вік, тим сильніше дитина переживає розпад сім'ї. Часто «діти відбиваються від рук», вони намагаються не підкорятися правилам і нормам поведінки встановленими в суспільстві, з'являється відчуття гніву і ненависті до старших людей або до одного з батьків. Можливо, що дитина буде відчувати почуття сорому за свою сім'ю перед товаришами.

Після розлучення батьків одним з основних страхів дітей є поява в сім'ї нової людини, яка спробує, на думку дитини, скласти останньому конкуренцію за увагу батьків. Таким чином, з'являється почуття ревності і непотрібності нікому крім самого себе. У цьому випадку дитина може тікати з дому, проводити більшу частину часу зі своїми друзями. Багато дітей намагаються залишатися на ніч у однолітків, щоб спробувати відчувати повноцінну сім'ю [1].

Приклад батьків може негативно позначитися і на особистому житті дитини. Багато дітей із розлучених сімей, як правило, повторюють

помилки своїх батьків і теж руйнують свій шлюб. За статистикою вік, в якому одружуються діти з розлучених сімей значно нижче, ніж у дітей зі звичайних родин. Це пояснюється в бажанні заповнити відчуття міцної родини, якого він був позбавлений в дитинстві. Але ранній вік якраз і виступає основною причиною розлучення у таких дітей [1].

1.3.2. Теоретична модель образу «Я у сімейних стосунках»

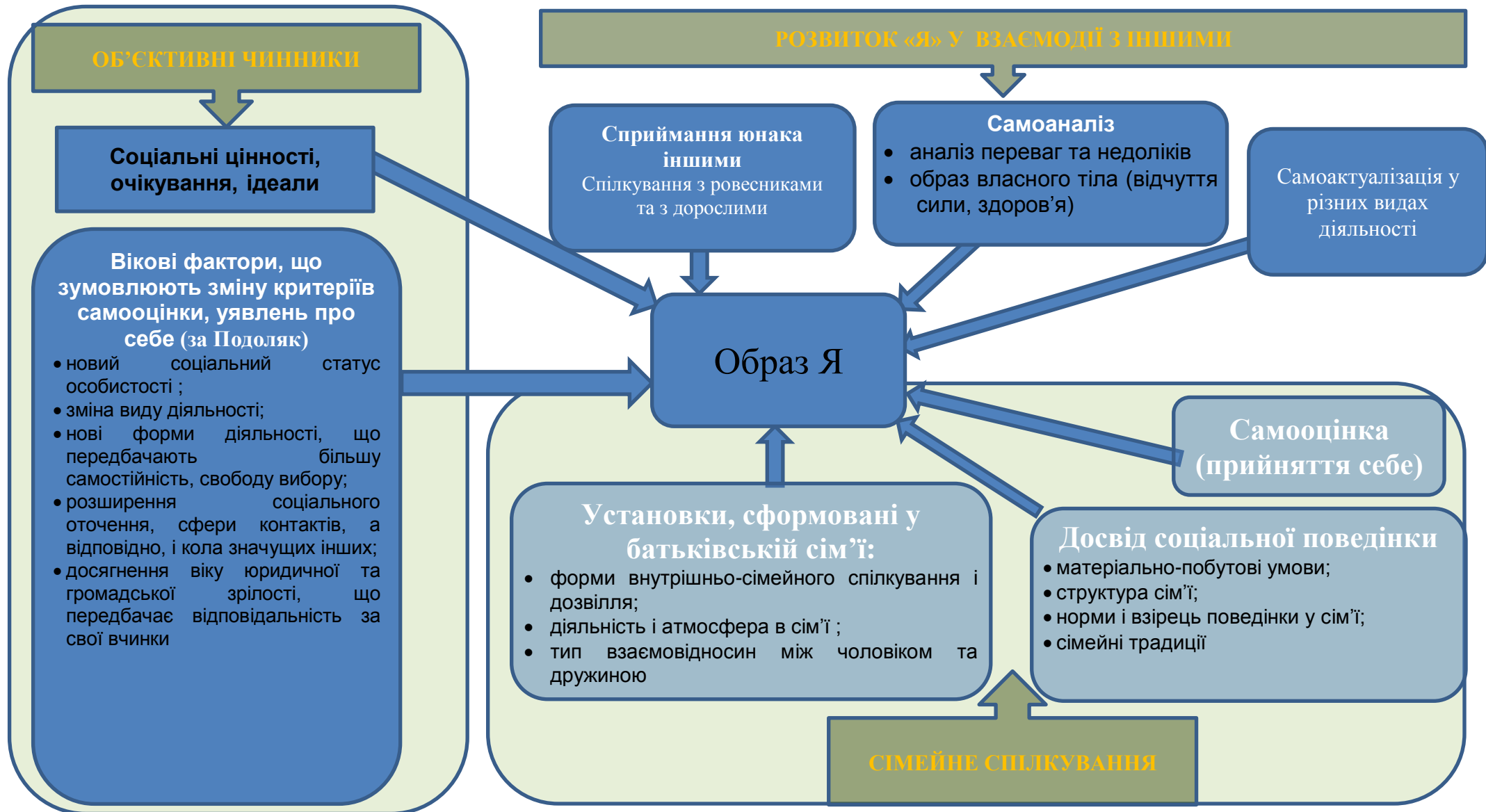

Рис. 1. 1 Чинники формування образу Я, що сприяють формуванню уявлень про себе, про свою роль у сім'ї

На основі аналізу теоретичних та емпіричних досліджень проблеми Я-концепції у юнацькому віці було побудовано теоретичну модель образу «Я у сімейних стосунках», юнаків, що пережили розлучення батьків, що дозволила побачити основні чинники формування образу Я, що сприяють формуванню уявлень про себе та свою роль у сім'ї.

Виділилось три основних чинники:

- 1) Об'єктивні чинники (А.В.Петровський, Л.Г.Подоляк)
- 2) Розвиток «Я» у взаємодії з іншими;
- 3) Сімейне спілкування

До об'єктивних чинників можна віднести соціальні цінності, очікування особистості та наявність ідеалів; вікові фактори, що зумовлюють зміну критеріїв самооцінки, уявлення про себе [30, 60]. До вікових особливостей відносяться: новий соціальний статус, а саме відносна самостійність, суспільний престиж, значущість майбутньої професійної діяльності, зміна виду діяльності (актуальною у даний період є навчальна та практично-професійна діяльність), нові форми діяльності, що передбачають більшу самостійність та свободу вибору, розширення соціального оточення та досягнення віку юридичної та громадської зрілості, що передбачають відповідальність за свої вчинки

Розвиток конструкту «Я» у взаємодії з іншими за Р.Бернсом, В.В.Століним характеризується особливостями сприймання юнака іншими, спілкуванням з ровесниками та дорослими; самоаналіз власних переваг та недоліків, уявлення про власне тіло та самоактуалізацію у різних видах діяльності [4, 52, 54, 65].

Третій чинник має специфічний характер так як формується під впливом батьківської сім'ї та внутрішньо-сімейних зв'язків [22, 23], тому ми назвали його *«сімейне спілкування»*. До нього увійшли установки, сформовані у батьківській сім'ї – це форми внутрішньо

сімейного спілкування та дозвілля (Т.В. Андреева, А.Я. Варга, В.Н. Дружинін, В.В. Столін, Н.Ю. Синягіна, Т.М. Титаренко), атмосфера у сім'ї, приклад взаємовідносин між чоловіком та дружиною, самооцінку (прийняття себе); досвід соціальної поведінки (матеріальне становище, структура сім'ї, правила, норми та взірець поведінки у сім'ї, наявність сімейних традицій).

Виникає необхідність емпіричної перевірки впливу кожного з чинників на формування образу «Я» у сім'ї юнаків із різним досвідом батьківських стосунків.

Висновки до Розділу I

У Розділі I здійснено теоретичних аналіз проблем образу Я, розвитку самосвідомості у юнацькому віці, формування образу Я у сімейних стосунках, вплив розлучення батьківської сім'ї на формування Я-концепції осіб юнацького віку, основні чинники побудови образу сім'ї.

Розвиток Я-концепції у юнацькому віці залежить від самоактуалізації особистості – бажання розвиватися (А.А. Реан, В.В. Столін).

Центральний психічний процес юнацького віку – розвиток самосвідомості, що характеризується готовністю особистості ставати дорослою людиною, відповідальною за себе і свої вчинки. Відкриття власного внутрішнього світу, формування стійкого образу «Я», перехід від системи зовнішнього керування до самокерування, поява внутрішніх конфліктів і активізація рефлексії, амбіційність, прагнення до індивідуалізації, утворюють умови для виникнення самосвідомості, як головного психологічного процесу юнацького віку для подальшого повноцінного становлення і розвитку особистості у онтогенезі (Р. Бернс, А.А. Бодальов, І.В.Дубровіна, І.С.Кон, А.В. Петровський).

Основними механізмами формування «Я-образу» є: аналіз власного внутрішнього світу, порівняння себе з іншими, приписування бажаних якостей, привласнення думки інших про себе, аналіз власних вчинків (Р.Бернс, А.В. Петровський, В.В. Столін).

Виявлено, що основними детермінантами формування "Я-концепції" особистості є спілкування з друзями, коханою людиною та батьками.

Роль сімейних стосунків у формуванні особистості в цілому та на розвиток самосвідомості юнака, мають визначний вплив, оскільки будучи первинними умовами і джерелом формування особистості і її соціалізації, відповідають за темп та якість протікання даних

процесів (В.Н. Дружинін).

На основі теоретичного аналізу щодо структури образу Я змодельована теоретична модель чинників формування образу Я, що сприяють формуванню уявлень про себе, про свою роль у сім'ї.

Було визначено три основні групи чинників: об'єктивні чинники, розвиток Я у взаємодії з іншими, сімейне спілкування. Психологічною передумовою формування уявлень про сім'ю та свою роль у ній виступає досвід соціальної поведінки, взаємодія з іншими та стосунки у батьківській родині.

ВИСНОВОК

У дипломній роботі здійснено теоретичний аналіз та спроба вивчення образу «Я у сімейних стосунках» у структурі самосвідомості юнаків, які пережили розлучення батьків, що дозволяє зробити такі висновки:

1. Центральним системним новоутворенням юнацького віку є розвиток якісно нового рівня самосвідомості. Основним психологічним надбанням є готовність особистості відповідати за себе та свої вчинки, відкриття свого неповторного внутрішнього світу, індивідуальності своєї особистості, формування уявлень про себе, як про цілісну особистість. Значний вплив у формуванні особистості в цілому та на розвиток самосвідомості юнака мають сімейні стосунки, оскільки будучи первинними умовами і джерелом формування особистості і її соціалізації, відповідають за темп та якість протікання даних процесів.
2. На основі аналізу теоретичних та емпіричних досліджень проблеми Я-концепції у юнацькому віці було побудовано теоретичну модель образу «Я у сімейних стосунках», юнаків, що пережили розлучення батьків. Визначено чинники формування образу я, що сприяють формуванню уявлень про себе та свою роль у сім'ї це: об'єктивні чинники - соціальні цінності, очікування, ідеали та вікові фактори (А.В.Петровський, Л.Г.Подоляк), розвиток «Я» у взаємодії з іншими – сприймання юнака іншими, самоаналіз, само актуалізація (В.В. Столін, Р.Бернс) та сімейне спілкування – установки сформовані у батьківській родині, досвід соціальної поведінки, прийняття себе (Т.В. Андреева, А.Я. Варга, В.Н. Дружинін, В.В. Столін, Н.Ю. Синягіна, Т.М. Титаренко)

3. Ефективним для дослідження образу себе у сімейних стосунках є психосемантичні методи, які є засобами дослідження як індивідуальної свідомості, так загально групових тенденцій формування образу сім'ї у свідомості юнаків; дозволяють визначити приховані, несвідомі компоненти індивідуальної свідомості, повніше проаналізувати досліджуване явище, визначити приховані, завуальовані сторони особистості. Застосування асоціативного експерименту та семантичного диференціалу визначається їх високою інформативністю та незначними енергетичними та часовими затратами з боку досліджуваних.
4. Спільним є те, що для юнаків з повних та неповних сімей важливим компонентом формування образу сім'ї є підтримка з боку членів сім'ї та позитивний емоційний фон взаємостосунків.
5. Юнаки з повних сімей вважають, що сім'я є джерелом емоційної та матеріальної підтримки, базою для оволодіння досвідом справедливих товариських взаємостосунків. Юнаки з розлучених сімей, фундаментом для сімейних стосунків вважають цінності міжособистісної взаємодії(щирість, надійність, турботу). Сім'я сприймається як сформований колектив із розвиненими ознаками згуртованості, для іншої групи досліджуваних важливими є категорії, які пояснюють стиль рівноправної чесної поведінки між членами родини.
6. Юнаки з повних сімей сприймають себе як самотійну само реалізовану особистість, яка є суб'єктом сімейних взаємостосунків. Відмінною ознакою, є те, що досліджувані першої групи незалежно від наявності або відсутності сімейних стосунків, сприймають себе як носіїв відповідальності у сфері моральних стосунків та психоемоційної підтримки. При цьому вони не готові брати

відповідальності в інших сферах сімейного життя, коли в свою чергу, у свідомості юнаків з розлучених сімей відповідальність поширюється не лише на емоційні аспекти спілкування, взаємодії, але й на матеріальне становище родини, прийняття рішень.

7. Ще однією відмінною рисою є прийняття відповідальності за сім'ю у юнаків другої групи, що дозволяє певну імпульсивність у своїх діях, яка сприймається як ознака носіїв влади. Очевидно, це викликано травматичним досвідом розлучення батьків, і в таким чином, вони намагаються взяти ситуацію свої руки та контролювати її.

Дослідження не претендує на повноту та вичерпність аналізу проблеми. Перспективами подальшої роботи є вивчення структури образу «Я у сімейних стосунках» у свідомості юнаків більш детально за гендерними характеристиками та за досвідом сімейних стосунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие. — СПб.: Речь, 2004. — 244 с.
2. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики. – М.: Смысл, 1999. – 352 с.
3. Бернанд И. Справочник по проективным методикам / Под ред. Бернарда И. Марштейна. – Лондон: «Нью-Йорк», 1965. – 255с.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 449 с
5. Бернс Р. Що таке Я - концепція // Психологія самосвідомості:Хрест. / Ред.Д.Я.Райгородский. - Самара:Бахрах-М, 2003. -С.333-393
6. Беляєва О. Поговоримо про дитя після розлучення батьків // Психолог. - 2009. - № 14. - С. 16-19.
7. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д.И. Фельдштейна. — Москва; Воронеж: Ин-т практической психологии, 1995. - 341 с
8. Боришевский М. И. Теоретические вопросы самосознания личности / Психологические особенности самосознания подростка. - К. Вища школа, 1980 – с. 5-38.
9. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов.2-е изд. – СПб.: Питер, 2009.- 384с.: ил.- (Серия «Учебник для вузов»).
- 10.Валитова И.Е. Концептуальные основы взаимодействия взрослого и ребенка// Проблема взаимодействия в исследованиях философов, психологов, педагогов. – Брест: БрГУ, 1997. С. – 46-83
- 11.Варга А. Я. Структура и типы родительских отношений. - М.: Педагогика, 1987. - 258 с
- 12.Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

- 13.Власова О.І. Педагогічна психологія. // Навчальний посібник. - К.: Либідь, 2005. - 400с
- 14.Возрастная и педагогическая психология/ Под ред. А.В. Петровского – М.: Просвещение, 1973г
- 15.Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости. Вопросы психологии - №2, 1989. С. 36-44
- 16.Волкова А.Н., Трапезникова Т.М. Методические приемы диагностики супружеских отношений. Вопросы психологии - №5 1985. С. 54-57
- 17.Головаха Е.И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи.- К.: Наукова думка, 1988.-с. 142.
- 18.Голубева Е.В., Истратова О.Н. Диагностика типов детско-родительских отношений // Российский психологический журнал. – 2009. – Т6, №1. – С. 25-34
- 19.Горбунова В.В. Структура психосемантичного дослідження // Соціальна психологія. – 2007. – №1. – С.170-178
- 20.Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / Е.И. Горошко–Харьков: Изд. группа «РА – Каравелла», 2001.
- 21.Гуменюк О. Психологія Я- концепції. – Т. Економічна думка, 2002- 186 с.
- 22.Диана Видра Помощь разведенным родителям и их детям: от трагедии к надежде. По страницам научных трудов Гельмута Фигдора. — М: Издательство Института Психотерапии, 2000. - 224 с.
- 23.Дружинин В.Н. Психология семьи. – 3 изд., испр. и доп. Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 208с
- 24.Дубровина И. В. Школьная психологическая служба.- М., 1991
- 25.Карабарова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования.: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2005. – 320 с.

- 26.Кириленко М., Яценко А. Вступление в брак: мотивация и прогнозы // Зеркало недели. – 2004. – №37 (512).
- 27.Климчук В. О. Математичні методи у психології. Навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. – Житомир: ЖДУ, 2009. – 168 с.
- 28.Кон И.С. В поисках себя. – М.: Политиздат, 1984. – 336 с
- 29.Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. С – 226
- 30.Краткий психологический словарь / Под ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. М.: Политиздат, 1985г
- 31.Кроник А.А., Кроник Е.А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я: Психология значимых отношений. М., 1989. - 204 с
- 32.Левенець, А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. Є. Левенець ; [Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова]. – К., 2006. – 20 с.
- 33.Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1983. – 391 с.
- 34.Леонтьев О.М. Діяльність. Свідомість. Особистість. - М., 1975.
- 35.Лысова А.В. Психология семьи. Часть 2. - Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2003. - С. 12 - 179. (Глава 1.2. Социальный портрет российской семьи: кризисные тенденции)
- 36.Мальтеникова, Н.П. Методологические приоритеты рассмотрения детско-родительских отношений в системе взаимодействия образовательного учреждения с семьёй / Н.П. Мальтеникова // Методология педагогики: актуальные проблемы и перспективы. – Челябинск. – 2009. – С. 122–125
- 37.Мишина Т. М. Семейная психотерапия и динамика «образа семьи» // Психогигиена и психопрофилактика: Сб. науч. тр. / Под ред. В. К.

- Мягер, В. П. Козлова, Н. В. Семено-вой-Тянь-Шанской. - Л., 1983. - С. 21-26.
38. Мишина Т.М. Психологическое исследование супружеских отношений при неврозах // Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях / Под ред. В.К.Мягер и Р.А. Зачевицкого. Л., 1987.
39. Музика О. Л. Курсові роботи з психології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ: Вид-во: Освіта України, 2009. – 104с.
40. Мухина В.С. Возрастная психология. - М. Академия, 1997. - 432с
41. Мясищев В.Н. Психология отношений / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: Институт практической психологии, 1995. – 320 с
42. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений// Психологический журнал. – 1982. – Т.3. – №2. – С.3139., с. 42
43. Общая психология /Под ред. А.В. Петровского.–М, 1986.–С.205-215.
44. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. М.: из-во Мос. Ун-та, 1988.- 321 с.
45. Петренко В.Ф. Экспериментальная психосемантика: исследования индивидуального сознания // Вопросы психологии. – 1982. – №5. – С. 23-35.
46. Подоляк Л. Г. Психологія раннього юнацтва. «Психологічні особливості організації та порівняння ігор у курсі «Психологія сім'ї»». №9. 2006. Практична психологія та соціальна робота
47. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.И. Артамонова, Е.В. Екжанова, Е.В. Зырянова и др.; Под ред. Е.Г. Силяевой. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. -192 с.
48. Реан А.А. Психология изучения личности: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288 с.

49. Руденок А.І. Соціально–психологічні фактори формування уявлень студентів ВНЗ про подружні конфлікти та шляхи їх попередження // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Випуск 7. – К., 2010. – С.634-643.
50. Самосвідомість як об'єкт психодіагностики // Загальна психодіагностика / Під ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина. - М.: Вид-во Моск. ун-ту, 1987. - С.245-268.
51. Синягина Н. Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. – М.: Изд-во: Владос, 2001, - 96 с
52. Сольська Т. Основні чинники формування самосвідомості в юнацькому віці / Т. Сольська // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій . – 01/2010 . – N1 . – С. 121-123.]
53. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія - К.: «Академвидав», 2006. - 424 с. (Енциклопедія ерудита).
54. Столин В.В. Самосвідомість особистості. - М.: Вид-во МДУ, 1983. - 284 з.
55. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті // Проблеми загальної та педагогічної психології. — 2004. — Ч. 6. — С. 276 – 281
56. Федотов А.Ю. Психология семейных отношений. – М., 2000.- 356 с
57. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды. М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. - 672 с
58. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И. В. Дубровиной.-М., 1983.
59. Франселла Ф., Баннистер Д. Ф Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам: Пер. с

англ./Общ. ред. и предисл. Ю. М. Забродина и В. И. Похилько.— М.: Прогресс, 1987.— 236 с: ил.

- 60.Хрестоматия по психологии /Под ред. А.В.Петровского.–М., 1987
- 61.Шевчук Т. Вікова динаміка уявлень про сім'ю // Гендерна проблематика соціокультурної сфери: Збірник студентських наукових робіт / За заг. ред. О.Л. Остапчук. – Житомир, 2008. – С. 372 – 378.
- 62.Шнейдер Л. Б. Семейная психология: учебное пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер. — Изд. 3-е. М.: Академический Проспект; Екатеринбург: Деловая книга, 2007. 512 с.
- 63.Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. Методическое пособие. – М.: «Форум», 1996. – 48 с.
- 64.Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Под ред. А. В. Толстых - М., 1996
- 65.Burns, R. B. Self-Concept Development and Education. Holt, Rinehart & Winston.
- 66.McLeod, S. A. (2008). Self Concept. Retrieved from <http://www.simplypsychology.org/self-concept.html>

